

**ПРОБЛЕМАТИКА І ПОЕТИКА ФІЛОСОФСЬКОЇ
ПОВІСТІ ВОЛЬТЕРА
“КАНДІД, АБО ОПТИМІЗМ”**

Доба Просвітництва подарувала людству цілу плеяду блискучих письменників, філософів-енциклопедистів. Але тільки ім'я одного з них вже за життя стало втіленням самої епохи. Це – Вольтер (справжнє прізвище Aruet. Voltaire – анагама Aruet le j[eune], тобто “*Аруе молодший*”). Повне ім'я письменника – Франсуа Марі Аруе). Тривалий час слово “*вольтеріанець*” вважалося синонімом вільнодумної людини. Проте між Вольтером і “вольтеріанцями” існує прірва, і не стільки філософська, скільки психологічна. “Вольтеріанці” засвоїли лише зовнішню сторону його вчення, виправдовуючи ним власний легковажний скептицизм, байдужість й сибаритство. В той час як Вольтер – це “*постійна тривога, існування на межі нервових сил, безмежна самовіддача. І, звичайно, праця, величезна праця, яка ніколи не припинялася*”.¹

Вольтер написав велику кількість творів – драм, трагедій, комедій, повістей, поем, коротких віршованих шедеврів, памфлетів, казок, притч, історичних творів і філософських трактатів. Його багатюща епістолярна спадщина займає кілька десятків томів, а листи відігравали тоді більшу роль, ніж сьогоднішні газети. Проте найгучнішу славу Фернейському мудрецю принесла філософська повість “**Кандід, або Оптимізм**” – справжня перлина французького Просвітництва.

При всьому енциклопедизмі розуму Вольтер був письменником кількох улюблених тем. Через усю його творчість червоною ниткою проходить тема свободи людини і морального протесту проти ідеї непорушності світового порядку. Філософ-просвітитель ніколи не погоджувався визнати непотрібність чи неможливість боротьби за зміну дійсності.

У повісті “**Кандід, або Оптимізм**” Вольтер прагне викрити непереконаливість оптимістичної філософії, яка шукає для всього пояснення і виправдання, але при цьому сама перешкоджає розумінню сутності речей. Ідеї Вольтера, висвітлені в цьому творі, знайшли поширення серед багатьох французьких

письменників, митців Просвітництва інших західноєвропейських країн. Відома переробка Юстуса Мозера (автора XVIII ст.) **“Анти-Кандід”**. Данину захопленню Вольтером віддав Байрон (поема **“Чайльд-Гарольд”**), Гайнріх Гайне назвав себе *“бідним німецьким солов'єм, який звив гніздо в парику п-на Вольтера”*.² Вже у ХХ ст. англійський письменник Герберт Уельс написав роман під назвою **“Безсмертній пам'яті Кандіда”**. 1956 року Леонард Бернстайн здійснив у Нью-Йорку постановку мюзикла **“Кандід”**. У Франції за мотивами повісті був знятий фільм. Тема **“Кандіда”**, іронічна поетика Вольтера приваблюють і сучасних літераторів. Один з останніх прикладів – повість італійського письменника Леонардо Шаші **“Кандід, або Сон, побачений у Сицилії”** (1977).

Еволюцію сприйняття **“Кандіда”** у Франції можна було б визначити формулою *“від смішного до серйозного”*.³ Задум **“Кандіда”** виник у письменника через внутрішню необхідність переглянути свої думки стосовно філософії Готфріда Лейбніца. Проте ідейний зміст повісті виявився ширшим за полеміку з цим філософом. Як відомо, знаменитий астроном Кеплер у трактаті **“Гармонія світів”** установив закон руху планет, згідно з яким усе в світі впорядковане й доцільне. Лейбніц розвинув на цій підставі вчення про світову гармонію. Добро й зло виявилися в його розумінні однаковою мірою необхідними, вони немовби урівноважують одне одного. З цим погоджувалося багато мислителів, серед них і Вольтер.

1755 року землетрус зруйнував місто Лісабон. Тоді загинуло тридцять тисяч його мешканців. Питання про світове зло стало предметом філософських роздумів. Від стихійних лих у природі думка переходила до лихоліть соціальних. Метафізичні проблеми набувають величезної життєвої ваги і вирішуються з максимальним напруженням душі. Питання про те, чи сумісні такі вбивчі катаклізми з раціонально-оптимістичним світобаченням, стає лейтмотивом листування Вольтера, зокрема, з герцогинею Саксен-Готською. Для Вольтера ідея наперед установленної гармонії виявилася скомпрометованою. Про її речників він судить тепер інакше: *“Лейбніц, Шефтсбері, Болінброк і Поп хотіли тільки одного – блиснути кмітливістю”* (лист до Е.Бертрана від 18 лютого 1756 р.).

Вже в поемі **“Про загибель Лісабона”** (1756) Вольтер відмовляється від визнання *“світової гармонії”* і від

лейбніцівського оптимізму. В 1757 році філософу виповнилося 63 роки. Час розрахунків на майбутнє залишився позаду, настала пора підводити підсумки, і Вольтер розпочав свої записки – традиційний жест завершення творчого шляху. Розвінчанню цієї теорії присвячено повість “**Кандід, або Оптимізм**”.

“**Кандід**” – філософський роман, який, проте, не зосереджений на чисто умоглядних питаннях. Хоча в критиці побутує думка, що *“тут тільки одна дійова особа – оптимізм, “Кандід” показує нам обличчя оптимізму, його дивовижні перетворення й суперечності”*.⁴ Більш доцільно виходити з того, що це філософська повість в тому сенсі, як XVIII століття розуміло філософію. За визначенням “Енциклопедії” Дідро і д’Аламбера, філософія розпадається на філософію теоретичну й практичну; теоретична філософія поділяється на вчення про бога – теологію; вчення про душу – психологію й вчення про матерію – космологію. А практична відповідно до цього має такі гілки – культ, мораль і політику.⁵

Для Вольтера звернення до філософської повісті було породжене прагненням викласти складні умоглядні ідеї в захоплюючій формі, щоб зробити істину надбанням широкого читацького загалу. А це породило відповідну поетику, для якої *“характерним є принципова умовність, експериментальність сюжетних епізодів, введення фантастичних образів і ситуацій, поява персонажів-резонерів, які персоніфікують певні філософські ідеї, параболічність художньої думки, парадокси”*.⁶

Саме в такому широкому сенсі слова й слід розуміти філософію “**Кандіда**”: звідси й широта “*фронту атаки*”. Окрім питань метафізики, теодеції, у творі піддано критиці церкву (парагвайські глави повісті) і політику. А головним злом у політиці в період Семилітньої війни для Вольтера був Фрідріх II. Звідси неприхований філософський випад проти короля-агресора і проти людської гідності.

За свідченням Ваньєра, секретаря письменника, “**Кандід**” був написаний 1759 року, потайки від друзів і за дуже короткий час. Сучасні дослідники на підставі аналізу словесно-змістових паралелей між текстом повісті та епістолярієм Вольтера доходять висновку, що повість була розпочата в січні 1758 року. Безжальне підведення підсумків власного життя; жах від того, що відбувалося довкола; роздуми про найбільш правильну життєву позицію, суперечка з невинними лейбніцеанцями-оптимістами

– все це зійшлося в **“Кандіді”**. Але задуманий був не серйозний трактат, а *“жарт”*, *“дурничка”*, як сам Вольтер називав цю повість. Непересічний успіх **“Кандіда”** забезпечила насамперед надзвичайна врівноваженість різних емоційно-змістових планів.

У першій публікації не були зазначені ні місце видання, ні видавництво, ні прізвище автора. Твір був опублікований від імені якогось доктора Ральфа.⁷ Проте Вольтеру не вдалося приховати своє авторство. Повість швидко завоювала популярність, і це стурбувало Париж. Тут і в Женеві було прийнято рішення знищити книгу. Невдовзі за вироком суду книгу спалили на женеvському майдані. Проте це тільки додало популярності шедевр Вольтера; у цьому ж 1759 році в різних країнах побачило світ 16 видань французького тексту, три переклади англійською мовою та один італійською, повість стала справжнім бестселером. 1761 року вийшла нова, розширена редакція повісті, яка й стала класичною, – *“з доповненнями, знайденими в кишені доктора Ральфа, коли він помер у Міндені в літо господнє 1759”*.⁸

Повість Вольтера важко піддається чіткому жанровому визначенню. Тут зійшлися традиції філософського, шахрайського роману, гривуазної новели рококо з її грайливим еротизмом та гедоністичною спрямованістю. Є тут також елементи роману-подорожі, “роману виховання”, політичного памфлету, роману-діалогу. В основі ж сюжету **“Кандіда”** лежить схема любовно-авантюрного роману (який бере початок в пізній античності – Геліодор **“Ефіопіка”** та набуває розквіту в добу Ренесансу – Сервантес **“Персілес і Сігізмунда”**). Але у Вольтера така схема вже пародіюється. В зв’язку з цим **“Кандіда”** можна назвати скоріше чимось на зразок трагікомедії з виразними елементами гедоністичної вольтерівської іронії, яка прагне бути завжди легкою, розважальною, вишуканою.⁹ Ферментом такої привабливої своєрідної суміші французькі критики вважають сміливий тон повісті, задерикувато-насмішкуватий, епіграматичний, пожвавлений жартами, короткі розділи, пікантні і збудливі заголовки.¹⁰ Сучасні російські дослідники трактують філософську прозу Вольтера як іронічний дискурс, виходячи з постулату, що іронія є формою прояву суб’єктивного авторського ставлення до об’єкту висловлювання.¹¹

В центрі аналізованого твору – життєві пригоди Кандіда: наївного юнака, який виріс у замку вестфальського барона

Тундер-тер-Тронка і який вперто вважає, що на світі немає кращого місця. Промовистим є саме ім'я головного героя, що в перекладі з французької означає *“Простодушний”*.

Оракулом замку та вчителем юнака є тупий і пихатий Панглос, який навчає його метафізико-теолого-космолого-нігології і є *“найбільшим філософом провінції і, відповідно, всього світу”* – іронізує Вольтер. Панглос виступає резонатором ідей Готфріда Лейбніца, який стверджував, що *“все на краще в цьому кращому із світів”*. Панглос виховує Кандіда в душі наївного беззастережного оптимізму, а той свято вірить своєму вчителю і не сприймає інших поглядів. Таке бачення світу вже не влаштовує Вольтера; як автор повісті, він пробує довести його помилковість, так само як і тези німецького філософа про те, що *“речі не можуть бути інакшими, а як усе на світі створено для мети, то неодмінно для кращої.(...) Отож той, хто каже, що все на світі добре, говорить дурниці; треба сказати, що все є найкраще”*.¹²

Вольтер пориває зі своєю колишньою наївною благодушністю: світ для нього – це велика бойня, а той, хто вірить у загальну гармонію, нагадує каторжанина, який грається власними ланцюгами (через десять років Гольбах назве іронічно теорію загального оптимізму *“любовним сп'янінням”*). Оповідна манера Вольтера у цій повісті змістовно-активна, оскільки вона пародіює систему мислення й поведінки людини, породженої цілою історичною епохою, яка виховувала в людині сліпу віру й фанатизм. Щоб відкинути такий тип мислення, письменник зіштовхує свого символічного героя з багатим досвідом людського суспільства.

Сюжет повісті будується на прийомі ситуативної іронії, яка забарвлює переломні сюжетні події і робить несподіваною розв'язку, що зближує повість з новелістичним жанром. Герої розчаровуються у своїх сподіваннях, оскільки їх вчинки отримують протилежний до задуму результат.

Жанрову специфіку **“Кандіда”** значною мірою визначають особливості художнього часу і простору. Вольтер пародіює традиційні для роману форми хронотопу. Орієнтація на правдоподібність поєднується у побудові хронотопу з демонстративною умовністю. Локальний простір замку вестфальського барона Тундер-тен-Тронка подано як своєрідний земний рай юнацьких ілюзій Кандіда, з якого його виганяють

“важкими штовханами в зад”, аби він пройшов шлях випробувань і на реальному досвіді перевірів хибність твердження Панглоса про наперед усталену гармонію.

Дія повісті Вольтера має гротесковий характер і відбувається в різних країнах Старого і Нового Світу, куди герої переміщуються, немов у казці, миттєво долаючи величезні відстані. В хаосі, сумятті життя вони розходяться, знову зустрічаються і знову розходяться. Письменник веде їх від одного випробування до іншого, насичуючи текст твору умовностями й закодованістю: так, піддані пруського короля названі “болгарами”, а французи – “аварами”.¹³ Вони влаштовують криваву різанину, яка майже з репортерською точністю відтворює реалії Семилітньої війни, що дозволяє Вольтеру виступити з різкими антивоєнними заявами, які розвінчують жахи і злочинність будь-якої війни взагалі.

У повісті спочатку задається іронічний тон, але затим Вольтер міняє виклад і розповідає про справжні “принади” війни. Близькі до натуралістичності картини, коли Кандід проходить крізь стрій солдат, які б’ють його кийками, це начебто суперечать головній ідеї повісті, що має підзаголовок “Оптимізм”. Але ж для простодушного героя Вольтера оптимізм – “це пристрасть стверджувати, що на світі все гарно, коли насправді все погано”.

Проте нещастя Кандіда визначені наперед не стільки його характером. Він скоріше – жертва обставин і неправильного виховання. Його не назвеш пестунчиком долі, адже, будучи непрямим нащадком дворянської родини, він позбавлений будь-якого спадку. Коли ж він наважився потайки поцілувати Кунігунду, його вигнали із замку штовханами в зад, залишивши без грошей і харчів.

Кандід мандрує світом, не маючи жодного захисту від несправедливості, крім міцного здоров’я та філософського оптимізму. Здавалося б, всі земні сили і стихії природи, все найогидніше зло, яке тільки могла придумати людина, об’єдналися з єдиною метою – довести Кандіду зворотне: у світі все погано і тільки погано, краще ніколи не буде, може бути тільки гірше. Однак герой не втрачає оптимізму; він знає і вірить: як би йому погано не велося, але краще, звісно, – попереду!

У повісті стільки неймовірних пригод, що інший автор міг би розтягнути їх на два, а то й на три грубезні томи. Вольтер вільно

пересуває свого героя морем і суходолом, немов якусь шахову фігуру. При цьому простір мандрів Кандіда маркований реальними локаціями: Голландія, Португалія, Аргентина, Італія, Франція, Англія. Згадуються міста, які реально існують на мапі світу: Москва, Росток, Веймар, Лейпціг, Утрехт, Гаага, Роттердам, Лісабон, Париж, Венеція, Константинополь, де Кандід стає свідком людського горя, насильства, жорстокості, війни, смерті. Згодом території Європи для його пригод вже мало і автор переносить героя до Південної Америки. А тут: одна глава – Буенос-Айрес, друга – Парагвай, третя – Суринам, четверта – Ельдорадо.

Вольтер вдало використовує структурні прийоми шахрайського роману, пускаючи героя в мандри з метою пізнання світу. Проте на відміну від традиційного пікаро, який здатний пристосовуватися до різних обставин, підтверджуючи своєю поведінкою саму сутність буття, вольтерівський герой постійно потрапляє в якусь халепу, і пізнання, відкриття суті існування відбуваються через разючу незгоду простодушного героя та самої дійсності. Простак Вольтера заглиблюється таким чином у сутність суспільних обставин і водночас у сутність самого буття. Тобто суспільні закони буття пізнаються не в схоластичному відриві від реальності, а в ній самій.

Вольтер подає філософські “істини” в наочних життєвих ситуаціях, у побутових картинах, в захоплюючому сюжеті. В його творі все надзвичайно об’ємне, містке, оскільки кожна сцена, кожен поворот сюжету алегоричні, містять у собі узагальнення досвіду історії в цілому і символізують загальні закони буття.

В повісті багато персонажів і, відповідно, індивідуальних доль. Кандід стикається з дуже різними людьми – від коронованих осіб, ченців до волоцюг і повій, – проходячи згори донизу всіма щаблями соціальної драбини. При цьому всі окремі життєві шляхи героїв виявляються зв’язаними в один вузол. Герої то несподівано розлучаються, то ще більш несподівано зустрічаються знову, щоб зійтися в кінці твору і затим не розходитися.

Єдність книги проте не лише в її наскрізному фабульному стрижні – пошуках Кандідом Кунігунди, але і в постійній авторській присутності. Вольтер немовби ховається за своїх героїв, дивиться на життя їхніми очима й оцінює події, виходячи

з комплексу їх поглядів, пристрастей, їхнього світогляду. Оскільки героїв у повісті багато, то з її сторінок звучать різноголосі думки й оцінки. Сама ж авторська позиція вимальовується мимохідь, із зіткнення протилежних, часом завідомо суперечливих, інколи безглузвих, але майже завжди вплетених з неприхованою іронією у вихор подій.¹⁴

Взявши позицію простака, Вольтер критично оцінює все боже творіння, занурюючи його в стихію всепроникної іронії, створюючи таким чином особливу “вольтерівську” атмосферу, особливий стиль мислення і вираження.¹⁵ За допомогою численних парадоксів він розкриває кричущу невідповідність видимості й сутності, того, що взяте на віру, і того, що реально існує. Тобто стиль Вольтера – це спосіб висміювання і руйнування встановлених, консервативних, схоластичних точок зору.¹⁶ При цьому письменник зберігає іронічну дистанцію по відношенню до матеріалу, даючи читачеві відчуття, що його особиста думка не співпадає з кожною окремою подією чи поворотом або ж образом.

Герої твору переживають несподівані й немилосердні удари долі. Їх нещадно б'ють, гвалтують, їм розпорюють животи. Але їхні страждання у творі свідомо занижені. Про жахи війни, про катування інквізиції, про безправність людини в суспільстві, в якому панує релігійний фанатизм і деспотизм, Вольтер розповідає як про щось буденне і звичне. Жорстокою й немилосердною є сама природа: оповіді про кривавий бруд війни чи про судові свавілля змінюються картинами жахливих стихійних лих – землетрусів, морських ураганів і т.п. Письменник змальовує страшні події, натуралістичні сцени простими словами і без пафосу, з певною долею іронії, в тоні сумно-веселого скабресного анекдоту. Цей елемент повісті, яка витримана в дусі шахрайського роману, робить її привабливою для читання і навіть вносить у неї деяку “пікантність”.

Комічний тон, який зберігається в описі лихоліть, страждань, має під собою ту підставу, що самі носії зла сміхотворні – вони маріонетки. Тут варто згадати слова Вольтера про те, що “*наш світ – арена кривавої трагедії і найсмійнішої комедії*”. Тому-то й бачимо переходи комічного у трагічне, трагічного у смішне. Проте у Вольтера існує й зворотний рух – саме серйозне є смішним. Наприклад, комічна постать губернатора Буенос-Айреса з сміхотворно довжелезним іменем дон Фернандо

д'Ібараа-і-Фігеора-і-Маскаранес-і-Лампурдос-і-Суза дискредитує сили, які стоять за ним.

Хоча в повісті фігурують реальні події і згадуються реальні постаті, зображені вони в гротесково-фантастичній формі, виступають в чужому вбранні й через те самі сприймаються як напівфантастичні істоти й події. Наприклад, країна Ельдорадо у Вольтера знаходиться десь неподалік від Парагвайської держави єзуїтів. Це надає цілком реальному Парагваю фантастичного забарвлення. Внаслідок цього й фантастичне набуває рис достовірності. Тобто реальне й фантастичне у Вольтера зближені, межі між ними рухливі.

Реальне є фантастичним, оскільки воно не відповідає логіці розуму; розумне теж фантастичне внаслідок того, що воно не знаходить опори у реальній дійсності. Логіка й житєва реальність суперечать одне одному. Власне, це й визначає побудову повісті, її композицію. Епізоди зчеплюються в “Кандіді”, ніби в пригодницькому романі, на підставі випадковості. Кожен епізод – повна несподіванка для героїв і для читачів, у ньому немає внутрішньої мотивації, він не пояснюється характером персонажів.

Так, слідом за Кандідом (а іноді і поперед нього) так само неймовірно швидко переміщається його кохана Кунігунда. Її історія служить ще більш рязучим контрастом до оптимістичного настрою повісті. Спочатку її згвалтували пруські вояки, затим вона стає коханкою офіцера, а тоді її, дочку барона, продали, мов військову бранку; далі вона переходить з рук в руки – від ліссабонського Інквизитора до багатого єврея, від іспанського губернатора Буенос-Айреса до турецького паші.

Кандід через деякий час все ж зустрічається з Кунігундою, але доля знову їх розлучає і вони знову змушені поневірятися нарізно. Вольтер прагне таким чином розкрити всю глибину божевілля тогочасного життя, в якому можливі найнеймовірніші, найфантастичніші випадки. Звідси й умовні форми зображення, загострення незвичайних, але цілком можливих житєвих ситуацій. Панглоса, здавалося (начебто), повісили, але мотузка обірвалася, і він знову ожив. Кандід встромляє шпагу по саме руків'я в груди брата Кунігунди, але той чудом залишається жити, і т.п.

Показовим є епізод, в якому порятована Кунігунда розповідає про ті страждання, які їй довелося витерпіти. Вона

скаржитися старій служниці, що більш нещасливої людини, ніж вона, на світі не існує. Багатий єврей Іссахар (ласий до жінок) користується нею в понеділок, середу і в суботу, а великий інквизитор – решту днів тижня; при цьому вони весь час сперечаються, кому ж вона повинна належати в ніч з суботи на неділю – Старому чи Новому Заповіту.

Стара також має що розповісти. З'ясовується, що вона – дочка папи римського Урбана X та герцогині Пелестрини і була колись заможною жінкою. Проте лиха доля зробила її служницею в шинку, і тепер вона змушена поневірятися містами Німеччини та Голландії. Їй випало пережити рабство, наругу, жахи російсько-турецької війни; одного разу її мало не з'їли яничари, що потерпали від голоду; вони, однак, змилосердилися над нею й обмежилися тим, що відрізали їй половину сідниці. Про трагічні й сумні випадки Вольтер розповідає дотепно і без будь-якого співчуття.

Письменник пародіює як любовно-авантюрний роман, так і жанр буржуазного роману XVIII ст., особливо англійського, в якому життя людини стало зображатися без будь-якого комізму, як щось важливе і гідне поезії.¹⁷ Яким же великим було подивування Кандіда й Кунігунди, коли Стара запропонувала розпитати й інших пасажирів пароплава про їхні митарства. Як з'ясувалося, всі ці люди теж великі страдники і кожен з них міг би претендувати на роль “найнещасливішої людини”. Почуті історії змушують Кандіда й Кунігунду завагатися у правоті філософії Панглоса, замислитися над тим, а чи справді все так гарно на цьому світі, якщо в ньому стільки нещасливих людей?

Адже якими б неймовірними не здавалися пригоди Кунігунди чи старої служниці, вони все ж типові в умовах феодального суспільства, коли свавілля – це все, а людина, її вільна воля – ніщо. Проте, на відміну від таких сатириків, як Рабле і Свіфт, Вольтер не вдається до деформації дійсності. У нього немає ні великанів, ні ліліпутів, ні розумних коней, які вміють розмовляти. У Вольтера умовність пов'язана з гіперболізацією нерозумних сторін суспільних відносин. Він змушує своїх героїв пережити казкові пригоди для того, щоб виразніше підкреслити нерозумність самого життя.

Під кінець твору постаріла й спаскудніла дочка вестфальського барона все-таки виходить заміж за Кандіда. Настає щасливе закінчення! Воно дає привід Вольтеру ще раз

поміркувати над сенсом буття і над можливістю вдосконалення суспільства. Таким чином, сюжетна основа твору – кохання Кандіда й Кунігунди, їх вимушене розлучення, довгі роки поневірянь, пошуки коханої, з'єднання у фіналі – пов'язані вже з іншою літературною традицією – куртуазною, яка не розвивається, а пародіюється за допомогою елементарного трюку: фабула розгорнута у реальному часі, який і повинні заповнити описані перипетії.

Рицарський роман цього не передбачав, час у ньому не знав розвитку і герої зустрічалися такими ж юними, якими й розходилися, незалежно від того, як би довго не йшли вони одне до одного. Фабульний час повісті належить до іншого, авантюрного типу, хоча пригоди героїв відбуваються на тлі історичного часу і в тексті є натяки на реальні події. У розповідях Старої згадується взяття Азова 1696 року, стрілецький бунт у Москві 1698 року, в мандрах Кандіда фігурує землетрус у Ліссабоні 1755 року, військова експедиція Португалії та Іспанії для боротьби з парагвайськими єзуїтами (в один із кораблів цієї експедиції Вольтер навіть вклав свої кошти) і т.п.

Вказівки на реальні дати потрібні письменнику для того, щоб підкреслити гру з часом і простором, які залишаються умовними. Конкретні дати локалізують подорож Кандіда в межах трьох років, але реальний час не синхронізований з біографічним часом героїв.¹⁸ Герої сходяться через багато років, та якщо Кандід перетворився з наївного юнака на зрілого мужчину, то Кунігунда за цей час встигла постаріти і втратити будь-яку привабливість.

У фіналі повісті Кандід не хоче одружуватися; робить він так виключно із станової гордості: на початку повісті барон-батько не стерпів залицяння простолюдина до його дочки і стусаном під зад вигнав його із замку, а в кінці твору барон-брат, який втратив замок і все своє майно, повторює, мов папуга, що він шляхетного походження, і намагається перешкодити весіллю, яке вже нікому, окрім Кунігунди, не потрібне.

“Кандід” – передовсім філософський твір, і головне в ньому – рух самої думки, вирішення філософської проблеми. Однак зміст його іронії ширший: демонстративно підкреслюючи, що зв'язок епізодів цілковито підпорядкований сваволі автора, Вольтер іронізує і над власним художнім принципом, над самою філософською ідеєю.

Кандід невтомно шукав Кунігунду, проте не тільки її. Сенс його пошуків – це визначення свого місця в житті. Героя і його попутників хвилює одне питання: що краще – переживати злигодні долі чи нидіти без діла у глухому закуті, нічим не ризикуючи, ні за що не відповідаючи. Кандід не може прийняти таку “летаргію нудьги”, він за повнокровне життя, вірніше, за його пізнання шляхом досвіду.

Головні думки Вольтера сконцентровані у заключних сценах повісті. Точніше – у двох знаменитих діалогах між Кандідом і Панглосом, який ніби повертається з небуття після того, як його вже начебто повісили:

– Гаразд, мій любий Панглосе! – сказав йому Кандід. – Але коли вас вішали, різали, немилосердно били і коли ви гребли на галерах – чи й тоді ви трималися того переконання, що все на світі йде якнайкраще?

– Я завжди був своєї попередньої думки, – відповів Панглос, – адже я – філософ. Мені не личить зрікатися своїх переконань. Лейбніц не міг помилитись, і наперед установлена гармонія – це найкраща в світі річ, так само як і повнота всесвіту та невагома матерія.¹⁹

– Всі події нерозривно пов’язані в цьому найкращому із можливих світів. Бо, зрештою, коли б вас не вигнали здоровими стусанами ногою в зад за ваше кохання до Кунігунди; коли б ви не попали до рук інквізиції; коли б ви не виходили пішки всю Америку; коли б ви не прокололи шпагою барона; коли б ви не втратили всіх своїх баранів з славної країни Ельдорадо, – ви б не їли тут ні цукатів, ні фісташок.

– Так, це прекрасно сказано, – відповідав Кандід, – але нам треба працювати в нашій саду.²⁰

Остання фраза стала афоризмом, предметом полемік та дискусій. Вона – ключ (хоча й образно-символічний) до всієї філософії і ширше – до творчості Вольтера. У цій сентенції сконцентровано соціальний оптимізм автора, його віра у “вічне дерево життя”, яке втілює прогрес людства. Ф.М.Достоевський зазначав вустами одного з своїх героїв, що це роман філософський і написаний для того, щоб провести ідею.²¹

Соціальний момент надає “Кандіду” глибоко особистого змісту. Виходець з третього стану, Вольтер у молоді роки сам натерпівся від аристократичної зверхності – хоча його й

приймали у знатних родинах як талановитого поета, але могли тут же й образити, а то й побити. Через те, будучи обласканий у дитинстві в родині барона, а згодом з соромом вигнаний із замку, Кандід чисто по-людськи виявився близьким автору, так само як ідейний пафос повісті співзвучний з настроями письменника періоду пізньої творчості. Будучи дійстом за філософськими поглядами, Вольтер сприймав можливу протидію соціальному злу, яке панує у світі і яке він зображав у “Кандіді”, передовсім як справу волі самої людини.

Багато років минуло відтоді, як була написана повість Вольтера, але в світі мало що змінилося. Війни продовжуються (просто тепер вони мають інший характер), насильство, вбивства, варварство не викорінені й досі. Люди так само нарікають на свою долю, скаржаться на обставини і намагаються знайти сенс у житті, в якому *“все погано”*. Чому світ такий жахливий і як вижити в ньому – ці питання героїв повісті ставлять собі й нинішні читачі.

Сам Вольтер не дає конкретних рекомендацій. Йому досить того, що читач проймається ідеєю недовершеності світу. Що ж стосується подальших перспектив історії, то *“людина народилася не для спокою”* і *“потрібно працювати в нашому саду”*, адже *“робота відганяє від нас три великі лиха: нудьгу, порок і злидн”*

Заперечуючи філософію Лейбніца, деяких англійських письменників XVIII ст., зокрема Шефтсбері, Попа, оптимізм яких вів до примирення зі злом, яке начебто є *“необхідним елементом світової гармонії”*, Вольтер виявився оптимістом в іншому розумінні, а саме – він вірив у вдосконалення людства і його соціальних інституцій.

Формула *“необхідно працювати в нашому саду”* примирює трьох головних героїв повісті – простодушного Кандіда, несхибного оптиміста Панглоса і песиміста Мартена, хоча кожний з них вкладає в неї свій сенс. У Панглоса сад Едем, в якому жили перші люди, зливається з образом райського саду. Таким чином, він і тут не відходить від своєї філософії “оптимізму”: життя схоже на рай, *“все на краще в цьому кращому зі світів”*, хоча в раю теж необхідно працювати. Для Мартена, який не вірить у можливість подолання зла, зміни світу, найголовніше – *“працювати не розмірковуючи”*. Тобто у праці він бачить тільки засіб, здатний відігнати нудьгу й полегшити

нужденність окремої людини. “Сад” – це ділянка землі, на якій досі працював Какамбо, “проклинаючи свою долю”.

Значно об’ємнішим постає образ раю через співставлення Вестфалії з Ельдорадо. Вестфалія – рай уявний, Ельдорадо – справжній. У зображенні Ельдорадо Вольтер спирався на оповідь іспанського подорожника Франсіско Орїллана, який начебто й справді бачив 1541 року золотоносну країну між Амазонкою і Орїноко. В повісті навіть згадується англієць Ралей, який відбув 1595 року на пошуки Ельдорадо і згодом інформував королеву Єлизавету про начебто бачені там всілякі дива.

В цій країні все начебто ідеально: люди не знають злиднів, тут все напрочуд чудово: золота, коштовного каміння вдосталь, люди ходять у позолоченому вбранні, навіть фонтани і ті з трояндовою водою, а в’язниць взагалі не існує. Каміння, яким викладено вулиці, пахне гвоздикою і корицею. Всі люди сумлінно працюють, живуть у достатку, насолоджуються чудовою природою.

Жителі Ельдорадо – високоморальні люди: в країні немає суддів, ніхто не скоює злочинів. Ченців немає, інакодумців не спалюють, тиранії й деспотизму немає, “всі люди вільні”. Але щастя громадян блаженної країни побудоване на свідомому ізоляціонізмі: тут з давен діє закон, згідно з яким “жоден житель не має права покинути межі своєї маленької країни”. Відрізані від світу, нічого не знаючи про нього, та й не цікавлячись ним, ельдорадці ведуть заможне, щасливе, хоча насправді примітивне існування. Кандід, який все звик приймати на віру, гадає, що це і є той ідеальний світ, про який йому розповідав колись Панглос. Але Ельдорадо – це казка, мрія, це те, чого немає, Ельдорадо – це тільки те, що може бути.

Епізод з ідеальною країною потрібен Вольтеру для того, щоб показати утопічність подібної реальності. Адже там, де існує людська спільнота, там завжди будуть суперечки, сварки, які часто призводять до воєн. Людей так само завжди цікавитимуть матеріальні цінності, гроші, і це цілком природно. Зображаючи безтурботне життя в країні Ельдорадо, письменник висміює тих, хто вважає, що таке суспільство справді можливе і що люди невдовзі прийдуть до нього.

Водночас в епізоді з цією країною Вольтер акцентує увагу на плинності матеріальних благ, на їх нетривкості. Як енциклопедист, він не може беззастережно прийняти такого

стерильного існування. Коли Кандід і Какамбо покидали Ельдорадо, король країни подарував їм сто овець, нав'ючених золотом, скарбами. Герої спокусилися на матеріальне багатство, виношуючи плани стати в Європі з його допомогою заможними людьми. В Ельдорадо золота не цінують, воно там нікому не завдає біди. Але варто було Кандіду вивезти декілька мішків “жовтої глини” за межі ідеальної країни, як воно стало творити свої звичні лиха. Поки герої рухалися від кордонів Ельдорадо до міста Суринам, згинули всі вівці, коштовності, на які вони збиралися викупити в губернатора Кунігунду, викрав купець-шахрай. Отож Кандід ще раз переконується у ницості людської душі і доходить висновку, що багатство не може бути запорукою щастя людини.

З темою непередбачуваності людської долі тісно пов'язана тема мінливості людської слави й нестабільності становища людини в суспільстві. Промовистий епізод, в якому письменник звів за одним столом шість колишніх або “скинутих” коронованих осіб: королів, царів, імператорів. Внаслідок революцій, державних переворотів, воєн вони були позбавлені влади; тепер колишні правителі змушені переховуватися, переїжджати з місця на місце. Ситуація, яка спочатку сприймалася, мов карнавальний маскарад, поступово набуває своїх реальних обрисів.²² Умовність, яку допустив письменник, полягала здебільшого в тому, що він звів усіх невдах-правителів в одному місці з метою: більш виразно, з концентрованою думкою підкреслити свою тезу про незахищеність у світі навіть осіб високого суспільного ґтибу.

Набачившись всякого за час своїх мандрів, Кандід, Кунігунда, Какамбо, Мартен, Пакете і брат Жирофле шукають тепер відповіді на запитання: а чи можливе взагалі щастя в цьому жахливому немилосердному світі, чи має рацію Панглос, стверджуючи, що *“у світі все відбувається на краще”*?

Тепер вони шукають людину, яка б дійсно вважала себе щасливою. Спочатку вони знаходять вельможу Пококуранте, який, як їм здається, найбільше підходить для такого визначення, знайомляться з його філософією життя. Після відвідин Пококуранте Кандід несподівано заявляє: *“Погодьтеся, що це найщасливіший з людей: він вищий від усього, що має”*.²³ Пококуранте ж піддає критиці все: свій сад, інтер'єр свого будинку, класичну музику, театр, літературні твори. У нього на

все є свій погляд, але він у всьому бачить одні недоліки і боїться про це заявляти. Кандіду такий підхід здається дуже дивним, адже йому самому ніколи не спадало на думку піддавати сумніву геніальність, скажімо, Гомера чи Мільтона.

Проте життя вельможі не назвеш щасливим. Хоча він і володіє чималим багатством, людина він ерудована, не позбавлена естетичного смаку. Проте йому все ніпочому, його ніщо не тішить, ніщо не хвилює. Паразитичний спосіб життя породжує в ньому перенасичення, апатію. З цього приводу інший вихователь Кандіда, скептик Мартен, зазначає: *“Платон уже сказав, що не ті шлунки найкращі, які відмовляються від усякої страви”*.²⁴ Власне, критицизм повісті отримує найповніше вираження в похмурому песимізмі Мартена, хоча Вольтер і не поділяє переконання свого героя.

Особливо критичний Мартен по відношенню до поведінки людей. Людське суспільство здається йому юрбищем індивідуалістів, які ненавидять одне одного і постійно ворогують між собою. *“Я ніде не бачив міста, що не хотіло б зруйнувати сусіднє місто, не бачив родини, що не хотіла б знищити іншу родину. Скрізь малі кленуть великих, що перед ними плазують, а сильні вважають їх за отару, торгують їх вовною і м'ясом. По всій Європі, з краю до краю, мільйони убійників, вишикуваних полками, дисципліновано вбивають і грабують, щоб заробити на прожиток, бо не мають чеснішого ремесла; по містах, де, на перший погляд, панує мир і квітнуть ремесла, людей облягають заздрість, клопіт і турбота – чи не більше, як лихо війни мучить обложене місто. Потайні печалі ще дошкульніші, як громадське лихо. Одно слово, я стільки бачив і стільки витерпів, що став маніхеем”*.²⁵

Виходу Мартен не бачить: яструби завжди будуть терзати голубів – такий закон природи. Кандід заперечує йому, вказуючи на те, що людина на відміну від тварини наділена вільною волею і, відповідно, може влаштовувати життя згідно зі своїм ідеалом. Правда, Вольтер вже самою логікою оповіді заперечує наївний оптимізм Кандіда. Він показує, що в умовах тогочасного суспільного ладу люди не є господарями своєї долі.

Панглос та сеньйор Пококуранте навряд чи можуть дати відповідь на питання, в чому ж полягає секрет людського щастя на цій грішній землі. Фінал повісті засвідчує суперечність світогляду Вольтера. Власне, письменник подає дві відповіді на

запитання: що робити далі? Дервіш, до якого Кандід і його друзі звернулися за відповіддю, вважає, що судити про те, чи поганий, чи гарний світ, виходячи тільки з характеру життя такої мізерної піщинки всесвіту, якою є людина, не можна: *“Коли його величність вирудає корабель до Єгипту, невже він має цікавитися, чи вигідно на кораблі мишам, чи ні?”*²⁶ Звісно, Вольтер не міг прийняти таку філософію, адже для нього критерієм оцінки буття була людська особа, її щастя.

В заключному розділі герої зустрічають старого мусульманина, який живе разом з дітьми та їх родинами в достатку і злагоді. На запитання, скільки ж у нього майна, він дає таку відповідь: *“Я маю тільки двадцять десятин і обробляю їх сам зі своїми дітьми. Праця відганяє від нас три великі лиха – нудьгу, порок і злидні”*.²⁷ Цей простий трудівник вважає, що не варто ламати голову над суспільно-політичними питаннями. Краще просто жити, працювати, не роздумуючи. *“Я взагалі гадаю, що хто втручається в громадські справи, той гине найгіршою смертю, і що він того заслуговує. Сам я ніколи не розпитую, що робиться в Константинополі; досить з мене, що я посилаю туди на продаж овочі зі свого саду”*.²⁸

Може, цей трудівник і дав відповідь на хвилюючі запитання? Власне, така позиція підводить Кандіда до головних слів, якими він резюмує своє ставлення до життя: *“потрібно працювати в нашому саду”*. Герої-невдахи, які сповідували різні погляди на світ, тепер організовують неподалік Константинополя невеличку комуну, в якій торжествує практична філософія, що зобов’язує кожного *“працювати в саду”*, без запопадливого з’ясування питання *“чому”* і *“задля якої мети”*, без намагання розгадати нерозгадані умоглядні таємниці метафізичного гатунку.

Необхідність працювати в саду – це не проповідь втечі від житейських турбот, це гідний людини спосіб прожити своє життя на цьому світі, міняючи його на краще. У **“Філософському словнику”**, в статті *“Рай”*, Вольтер писав, що слово **paradis** походить з перської мови, де воно означає фруктовий сад. **“Кандід”** переводить біблейний образ на мову життя: потрібно обробляти не сад Едем, а *“наш сад”*.²⁹

Для Кандіда *“сад”* стає сенсом життя. Хоча світ жорстокий і нерозумний і в ньому багато зла, проте не все вже так погано. Замість того, щоб нарікати на долю, впадати в песимізм, розумніше шукати розраду в праці, у творенні добра. Тому що

праця не лише спонукає задумуватися про життя, вона змушує людину брати в ньому участь. Саме в цьому бачив Вольтер вічний стимул людської активності. Адже, за його словами, *“ми ніколи по-справжньому не живемо, ми тільки сподіваємося, що будемо жити”*.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Попов М. Надо возделывать свой сад: К 200-летию со дня смерти Вольтера // Семья и школа. – 1978. – № 5. – С. 49.
2. Гейне Г. Собр. соч. – Т. 10. – М., 1958. – С. 407.
3. Козлов С. Кандид, или Оптимизм: К 225-летию со дня выхода в свет // Памятные даты. – М., 1984. – С. 160-161.
4. Паси И. Перевоплощение оптимизма: Франсуа Вольтер. Кандид // Паси И. Литературно-философские этюды. – М., 1974. – С. 107.
5. Див.: Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, art. Philosophie. – Т. XII. – Paris, 1966.
6. Забабурова Н.В. Французский философский роман XVIII века: самосознание жанра // XVIII век: Литература в контексте культуры. – М., 1999. – С. 94.
7. Voltaire. Candide / Introduction de Mayer. – Paris: Editeur R. Simon.
8. Гордон Л.С. О некоторых прототипах “Кандида” // Научные доклады Высшей школы: Филологические науки. – М., 1970. – № 6.
9. Смирнов А.А. Художественное творчество Вольтера // Вольтер. Статьи и материалы. – М.; Л., 1947. – С. 107.
10. Див. про це: Lanson. Voltaire. – Paris, 1906.
11. Ермоленко Г.Н. Формы и функции иронии в философских повестях Вольтера // <http://natapa.msk.ru/biblio/sborniki/ermolenko.htm>
12. Вольтер. Філософські повісті: Вавілонська царівна, Кандід. – К., 1964. – С. 6.
13. Див.: Гордон Л.С. Поэтика “Кандида” // Проблемы поэтики и истории литературы. – Саранск, 1973.
14. Михайлов А.Д. Вольтер // Вольтер. Философские повести. – М., 1978.
15. Див.: Starobinski. Sur le style philosophie de Candide // La Revue de Belles Lettres. – 1971. – № 101.
16. История французской литературы. – М., 1987. – С. 238.
17. Бахмутский.В. О философских повестях Вольтера // Voltaire. Romans et contes philosophie. – М., 1964. – С. 11.
18. Ермоленко Г.Н. Традиции философской повести Вольтера в сборнике рассказов Ж.-П.Сартра “Стена” // <http://natapa.msk.ru/biblio/sborniki/ermolenko.htm>
19. Див. пос. 12, с. 81.
20. Там само, с. 86.
21. Див.: Языков Д. Вольтер в русской литературе. – СПб., 1873.
22. Див. пос. 21, с. 182.
23. Див. пос. 12, с. 72.
24. Там само.
25. Там само, с. 51-52.
26. Там само, с. 84.
27. Там само, с. 85.
28. Wagner B. Ein philisophischer Garten. Candide // Wagner B. Garten und Utopien. – Wien, 1985.